

8. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи; за наук. ред. Л. Я. Новаковського. – К. : Аграр. наука, 2015. – 48 с.
9. *Омельчак К.О.* Механізми державного регулювання ринку земель: підходи до визначення сутності / К.О. Омельчак // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 2 (29). – С. 112-120.
10. *Pietrzykowski R.* Agricultural land market in Poland and the European Union / R. Pietrzykowski // Consult the Library. – 2013. – Р. 76-82 Режим доступу: <https://landportal.info/library/2015/05/agricultural-land-market-poland-and-european-union>.
11. Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Study / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. – Brussels, 2013. – 96 p.
12. *Сальман І.Ю.* Нормативно-правове забезпечення земельних відносин в Україні / І.Ю. Сальман, А.С. Даниленко, О.А. Шуст // Економіка та управління АПК. – 2016. - № 1-2. – Режим доступу: http://econommeneg.net.ua/sites/default/files/visnyky/economika/salman_danulenko_shust_1-2_2016.pdf (дата звернення: 31.12.2016). – Назва з екрана.
13. *Федоров М.М.* Особливості формування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2007. – № 5. – С. 73–78.
14. *Ходаківська О. В.* Ринок земель сільськогосподарського призначення в країнах ЄС: можливості використання досвіду в Україні / О. В. Ходаківська // Економіка АПК. – 2012. – № 5. – С. 30–36.
15. *Johan Swinnen.* Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States / Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. – Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2008/landmarkets/report_en.Pdf

Стаття надійшла до редакції 14.02.2017 р.

Фахове рецензування: 15.02.2017 р.

*

УДК 631.115:338.436

*І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, заступник голови
Комітету з питань науки і освіти
В.Є. ІВЧЕНКО, заступник голови
Комітету з питань аграрної політики та земельних відносин
Верховна Рада України*

Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні

Постановка проблеми. За сучасних умов розвитку аграрного сектору економіки України невіршеними залишаються проблеми непослідовності в проведенні аграрної політики, організації ринку земель, сировинного характеру виробництва, низького рівня конкурентоспроможності вітчизняної сільськогосподарської продукції на міжнародних ринках, а також її невідповідності європейським умовам виробництва і стандартам якості тощо. За даних неузгодженостей можна стверджувати про незавершеність трансформаційного періоду в сільському господарстві та необхідність подальшої інститу-

ціональної розбудови ефективного економічного середовища здійснення господарської діяльності.

Мета статті – проаналізувати вплив малих фермерських господарств на аграрний устрій України, їх участь у формуванні продовольчого балансу країни, а також вдалий досвід підтримки й розвитку фермерства у країнах ЄС та світі.

Виклад основних результатів дослідження. Відсутність цілісної аграрної політики та часта зміна складу профільних відомств і, відповідно, законодавчих норм щодо регулювання галузі сільського господарства призвели до соціальних та економічних асиметрій у розвитку сільських терито-

© І.Г. Кириленко, В.Є. Івченко, 2017

рій України. Крім того, з впровадженням прискореного (подекуди примусового) укрупнення громад, непідкріпленої фінансами та правами децентралізації, зняттям усіх преференцій в економіці сільськогосподарського сектору, негативні процеси в сільськогосподарському виробництві лише посилюються.

Аналіз світової законодавчої практики регулювання аграрного сектору свідчить про направленість усіх реформ у земельних

відносинах на покращення інституційного середовища функціонування, в першу чергу господарств фермерського типу. На сьогодні рівень розвитку вітчизняного фермерства порівняно нижчий від рівня європейських країн (табл.). Причому особливістю функціонування фермерських господарств в Україні є значно більша площа земельних угідь середньостатистичного господарства та найнижчий рівень щільності відносно кількості наявного населення.

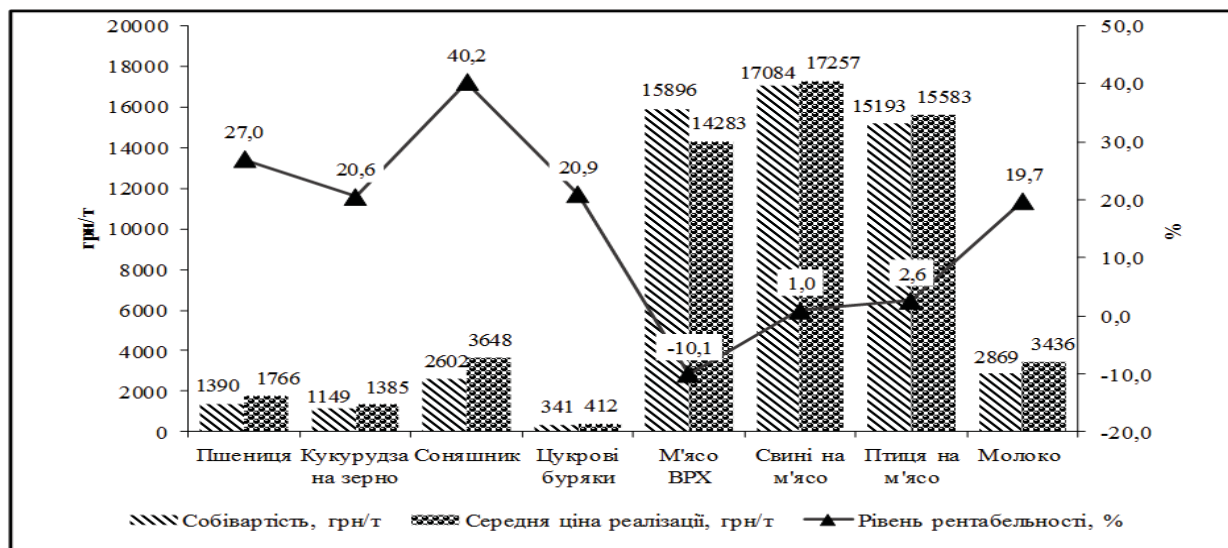
Стан фермерства в країнах ЄС та Україні

Країни	Населення, тис. осіб	Кількість господарств, тис. од.	Кількість господарств на 10 тис. осіб населення	Середній розмір господарства, га
ЄС-27	497645	13700	275	12,6
Бельгія	10667	48	45	28,6
Болгарія	7640	493	645	6,2
Чехія	10381	39	38	89,3
Данія	5476	45	82	59,7
Німеччина	82218	371	45	45,7
Естонія	1341	23	172	38,9
Ірландія	4401	128	291	32,3
Греція	11214	860	767	4,7
Іспанія	45283	1044	231	23,8
Франція	63983	527	82	52,1
Італія	59619	1679	282	7,6
Кіпр	789	40	507	3,6
Латвія	2271	108	476	16,5
Литва	3366	230	683	11,5
Люксембург	448	2	45	56,8
Угорщина	10045	626	623	6,8
Мальта	410	11	268	0,9
Нідерланди	16405	77	47	24,9
Австрія	8319	165	198	19,3
Польща	38116	2391	627	6,5
Португалія	10618	275	259	12,6
Румунія	21529	3931	1826	3,5
Словенія	2010	75	373	6,5
Словаччина	5401	69	128	28,1
Фінляндія	5300	68	128	33,6
Швеція	9183	73	79	42,9
Великобританія	61176	300	49	53,8
Україна	42738	39,4	9	117,3

Джерело: [7].

У сукупності постреформованих організаційно-правових форм аграрного господарювання в Україні провідна роль належить саме фермерським господарствам, кількість яких в динаміці зросла проти 2000 р. більш як в 11 разів. Щодо основних видів сільськогосподарської продукції, яку виробляють вітчизняні фермерські господарства, яскраво вираженою є порівняно вища ефективність

рослинницької продукції (рис. 1). Низький рівень рентабельності продукції тваринництва (для виробництва м'яса великої рогатої худоби він від'ємний) є перепорою для нарощування відповідного напряму виробництва, що негативно позначається на формуванні доданої вартості через високу собівартість виробництва.

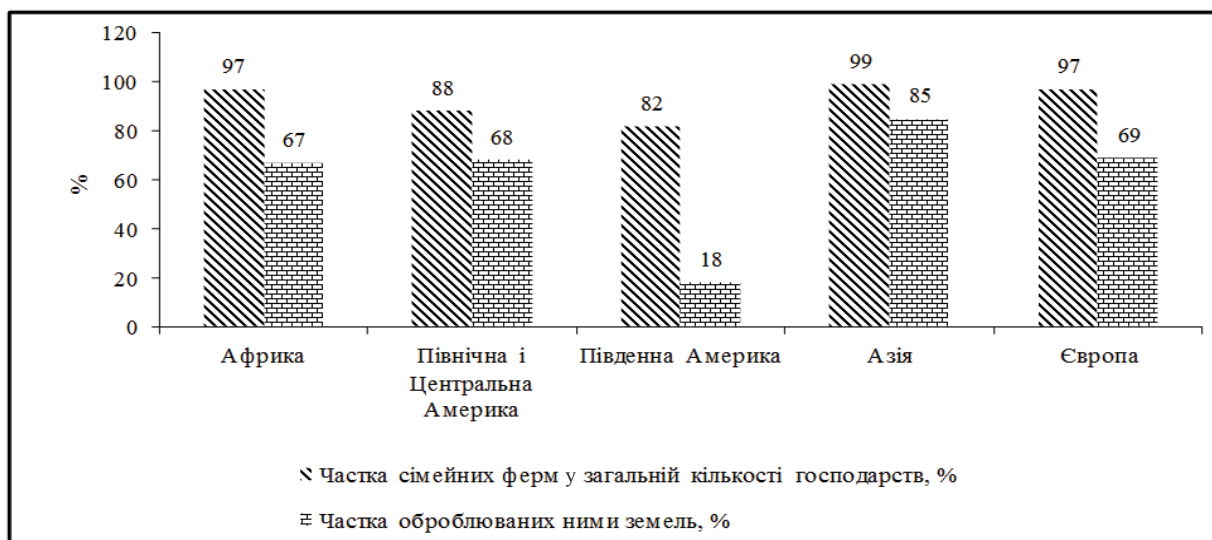

1. Ефективність виробництва основних видів сільськогосподарської продукції у фермерських господарствах України

Джерело: [10].

Аналізуючи позитивні показники економічної ефективності вітчизняного фермерства, не можна залишити поза увагою господарства населення, частка яких у валовому виробництві сільськогосподарської продукції досягає 45%. Відсутність ефективних каналів збуту продукції, виробленої в господарствах населення, залишається суттєвим бар'єром до закріплення їх на ринку сільськогосподарської продукції. Водночас у контексті перспектив розвитку форм аграрного господарювання господарства населення слід розглядати як потенційних товаровиробників сільськогосподарської продукції у формі сімейних фермерських господарств.

У світі налічується близько 570 млн фермерських господарств, з них майже 90% є сімейними, а їхня частка в загальному обсязі виробництва продовольства становить 56%. Сімейні господарства обробляють вагомую частку сільськогосподарських угідь у світі, зокрема: 88% – у Північній та Центральній Америці, 69% – у Європі, 85% – в Азії, 67% – в Африці (рис. 2). Крім того, сімейні фермерські господарства на оброблюваних ними землях досягають високого рівня ефективності виробництва. У США сімейні ферми обробляють 78% угідь, виробляючи 84% аграрної продукції.

2. Значення сімейного фермерства на різних континентах

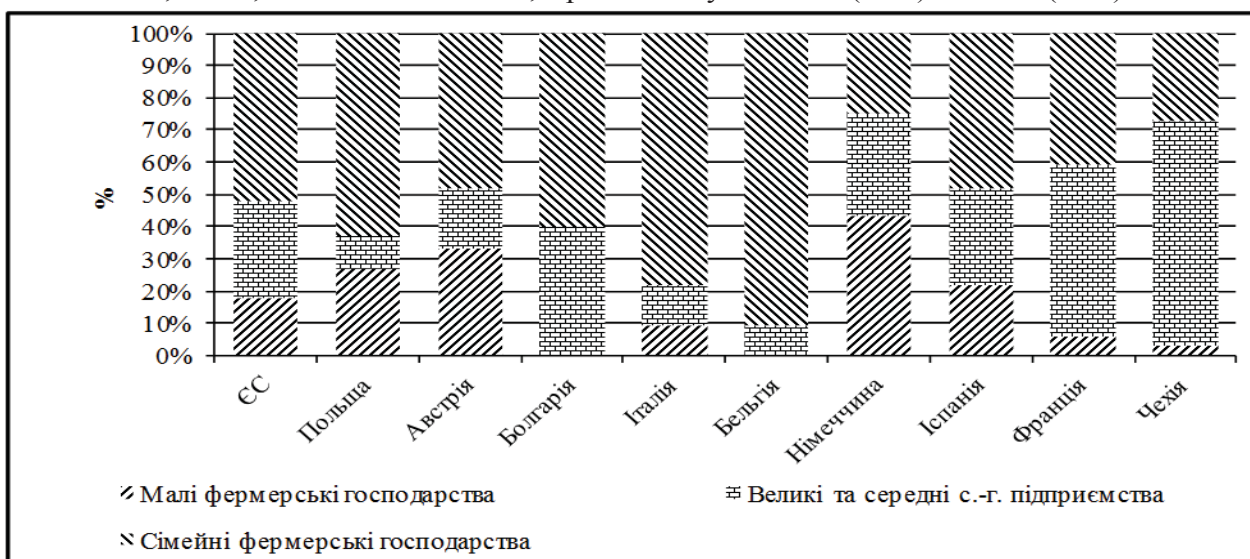
Джерело: [13].

У Бразилії, економіка якої ще в середині минулого століття була однією з найвідсталіших, мільйони селян були безправними, а землі сконцентровані в руках латифундистів, після реформування сімейні ферми обробляють понад 100 млн га, забезпечуючи зайнятість близько 12 млн селян. Частка продукції сільського господарства, виробленої сімейними фермами, у ВВП країни досягла 62%. Обмеживши діяльність великих землевласників, з кризи виходили Аргентина й Мексика.

В умовах євроінтеграційних процесів особливої уваги заслуговують тенденції та перспективи розвитку сімейного фермерства саме в європейських країнах. Так, в Євросоюзі налічується близько 27 млн виробників сільськогосподарської продукції, 97% з яких — це індивідуальні (сімейні) господарства. У сільському господарстві Італії 1,6 млн таких господарюючих суб'єктів, Польщі — 2,6 млн, Іспанії — 989 тис., Гре-

ції — 723 тис., Угорщині — 576 тис. Органи державної влади цих країн, надаючи вагому підтримку аграрному сектору, її центральним об'єктом визначають саме власників сімейних ферм. Останні, у свою чергу, використовують кошти підтримки переважно на облаштування своїх господарств і сільського життєвого середовища.

За останніми даними, частка працівників сільського господарства ЄС, зайнятих у господарствах сімейного типу, становить 76%. Дещо інша ситуація склалася щодо структури сільськогосподарських угідь: на сімейні фермерські господарства припадає 56,5% від загальної площі землекористування в сільському господарстві (рис. 3). За цим показником польські та австрійські сімейні ферми також мають найбільші частки у власних країнах, але найвищий рівень концентрації сільськогосподарських угідь у господарствах сімейного типу в Бельгії (91%) та Італії (78%).

3. Структура сільськогосподарських угідь країн ЄС за основними групами користувачів, %

Джерело: [12].

Показовим є приклад сусідньої Польщі. Маючи значно менше земель в обробітку та лише до 10 га в середньому на одне господарство, польські селяни займаються виробництвом капіталоємної продукції.

Експортуючи переважно продукцію тваринництва, овочівництва та садівництва, а також продукти їх переробки, країна одержує від АПК більше валютної виручки, ніж Україна, яка продовжує торгувати на зовнішніх ринках переважно набагато дешевшою

сировиною. Польські продовольчі товари поступово нарощують власну частку на європейському ринку, розширюючи канали збуту на межі пострадянського простору. В перспективі можливо досягти вагоміших результатів, адже обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в цій країні щорічно зростають на 20%, рівень рентабельності коливається в межах 40–50%, кожний гектар дає приблизно 1000 євро чистого прибутку. Крім того, дрібні польські сімейні

ферми звільнено від сплати податків, адже за польським законодавством податками обкладаються господарства, річний прибуток яких перевищує 300 тис. євро.

Країною невеликих сімейних ферм в Європі є Німеччина. Так, близько 80% товарної продукції сільського господарства становить тваринництво, значна частина якого сконцентрована в сімейних фермах – 20 млн голів свиней і понад 4 млн корів, які структурно розподілені таким чином: 30% сімейних ферм мають від 100 до 200 корів; 25% – від 20 до 49 корів; 23% – від 50 до 90 корів.

Загалом молочних ферм сімейного типу налічується близько 95 тис., в яких здебільшого працює тільки фермер з родиною.

Маючи втричі менше землі в обробітку, Німеччина посідає перше місце в ЄС по виробництву молока – 28 млн т щорічно (20% виробництва молока ЄС), що в 5 разів більше порівняно з Україною [8].

Зазначимо, що в тривалій дискусії між прихильниками великотоварного виробництва і невеликого фермерства виходимо з національних реалій, тому підтримуємо раціональне співвідношення малих, середніх і великих господарств, що і є першоосновою досягнення сталого розвитку сільських територій зокрема і країни загалом.

Однак, на нашу думку, найбільший потенціал соціально-економічного розвитку українських сіл криється в розбудові дрібнотоварного виробництва, тому трансформаційні процеси в аграрному секторі економіки мають бути спрямовані на підвищення підприємницької активності власників господарюючих суб'єктів на селі та забезпечення багатокладності економіки, нерозривно пов'язаної з ефективним функціонуванням форм дрібнотоварного виробництва [1].

У нинішніх умовах майже повного занепаду вітчизняного тваринництва діяльність таких малих господарств, обов'язково за підтримки держави, може мати в цій галузі позитивні результати, адже тут застосовуються екологічні умови утримання й годівлі худоби, впроваджуються змішані методи ведення сільського господарства.

В багатьох країнах світу так зване «зелене» (екологічно безпечне) ведення фермерства має кращий свій вияв саме в традиційній практиці сімейного фермерства. Саме такі

господарства зберігають основні культурні цінності й традиції, які дають змогу досягти рівноваги у відносинах людина – навколишнє середовище, забезпечуючи сталий розвиток сільських територій.

Для України дуже важливий і той факт, що за останні роки світова глобалізація ринків спричинила суттєві зміни в діяльності сімейних фермерських господарств. Поява великих концернів, харчових компаній та їхніх дилерських мереж спровокувала попит на певні унікальні продукти, який здебільшого можуть задовольнити лише сімейні ферми. Вони є набагато гнучкішими, еластичнішими до змін і вимог ринку, ніж великі корпорації (у нашому випадку – агрохолдинги) і здатні швидше пристосувати своє виробництво до задоволення особливих вимог споживача, орієнтуючись на виготовлення й унікальної продукції.

На наше переконання, потужним інструментом, механізмом і підґрунтям нової політики на селі може бути базовий Закон «Про новий аграрний устрій», основою якого має стати стратегічна підтримка сімейних фермерських господарств. Адже якщо зберегти нинішню структуру виробництва та підходи до форм господарювання, то Україна може стати сировинним додатком Європи.

Варто зазначити, що світовий досвід ефективного господарювання дрібних фермерів передбачає орієнтацію на торгівлю агропродовольством, переробленим у створених на основі сімейних ферм кооперативах. Таким чином забезпечується нарощування експортного потенціалу за рахунок високої доданої вартості, підвищення прибутку, розподіленого між виробниками сільськогосподарської продукції, наповнення місцевого бюджету й вирішення проблем працевлаштування на місцевому рівні. Наприклад, Італія – країна з розвиненим сільським господарством, має добру репутацію на міжнародному ринку не за рахунок реалізації сировини, а продукції переробки (італійські спагеті, кондитерські вироби, сири, вина), продаж якої забезпечує в 10 разів більше з 1 га валютної виручки ніж в Україні.

На противагу, в нашій країні великі агропромислові об'єднання із значними земельними масивами експортують переважно сільськогосподарську сировину. На нашу

думку, такий однобічний підхід до розвитку вітчизняного сільського господарства є неприйнятним з низки причин, серед яких:

1. Відчутна втрата родючості українських чорноземів через монокультурний характер виробництва;

2. Ліквідація мільйонів робочих місць у сільській місцевості, яких нині налічується лише 500 тис. з 6 млн на початку 90-х років [10];

3. Занепад тваринницької галузі через високу трудомісткість виробництва та порівняно нижчу рентабельність.

У Північній Африці та в інших регіонах світу побудовано десятки підприємств з переробки української сільськогосподарської сировини, що забезпечують місцевому населенню сотні тисяч робочих місць. Така ситуація для вітчизняного аграрного сектору є непринятною. На наше переконання, українським виробникам варто сконцентрувати зусилля на переробці продукції рослинництва та експорті м'яса і м'ясних виробів, борошна, круп, макаронів.

Першим регуляторним інструментом в даному напрямку може стати запровадження процедури відшкодування експортного ПДВ в автоматичному режимі тільки тим структурам, що торгують на зовнішніх ринках продукцією переробки, а не сировиною. Введення такого обмеження свого часу вже дало позитивний ефект у вигляді переорієнтації на експорт соняшникової олії замість насіння. Виробництво й експорт сировини не можуть бути ні точками зростання, ні драйверами росту економіки.

Отже, переорієнтація на переробку аграрної сировини є одним із ключових завдань структурної трансформації в АПК України. Це не тисячі, а мільйони високотехнологічних робочих місць, додаткові мільярди від експорту, суттєве наповнення бюджетів, імпортозаміщення, насичення внутрішнього ринку продуктами власного виробництва [6].

Ще однією проблемою розвитку АПК, але не останньою за значенням, що потребує радикальної трансформації в сучасних ринкових умовах, є невирішеність земельного питання. Огляд законодавчих ініціатив щодо запровадження ринку землі переконує, що в нашій країні ще не склалися всі передумови для його ефективного функціонування. Існує ряд не-

узгодженостей та загроз для вітчизняного сільськогосподарського виробництва на шляху до запровадження ринку землі, зокрема:

1. Країна опинилась у важкому політичному становищі. Зрозуміло, що капіталізація українських активів нині найнижча за всю історію незалежності України, що стосується відповідно й сільськогосподарських угідь, які на сьогодні у середньому в 10 разів дешевші ніж європейські.

2. В Україні поки що немає незалежної судової влади, здатної відповідно до закону захищати інтереси селян-власників земельних паїв.

3. Суттєвою перепорою залишається нерегульованість відносин землекористування, а саме: розмежування населених пунктів, приватних володінь, інвентаризації угідь, кадастру тощо.

4. Власники земельних угідь за умов обмеженості фінансових ресурсів не спроможні ефективно здійснювати господарську діяльність на своїх ділянках, оскільки земля для них не є реальним капіталом. Тобто можливість залучення кредиту під заставу земельної ділянки у її власника відсутня, а іншого об'єкта застави в селянина немає. Тому варто зосередити зусилля на удосконаленні системи банківських установ з метою розширення доступу селян як власників сільськогосподарських угідь до кредитних ресурсів.

Сама ж банківська система втратила довіру й перебуває в кризовому становищі. За двадцятирічний термін національна валюта знецінилась у 15 разів. Як наслідок, тільки за останні 10 років від девальвації, курсових коливань, закриття кредитних установ на купівельній спроможності українці втратили, за різними оцінками, від 2 до 4 трлн грн, що дорівнює 5-ти річним фондам заробітної плати нашої країни.

Крім того, в Україні не сформовано цивілізованого страхового ринку, як у ЄС, де вагому частку ризиків бере на себе держава. Це загрожує тим, що банк забере у фермера землю за безцінь.

Підсумовуючи вищеперелічені фактори, варто підкреслити, що країна та органи влади кадрово, технічно, адміністративно й організаційно не готові здійснити таку резонансну реформу земельних відносин. Особливо гостро це відчувають не тільки селяни,

про що свідчать численні соціологічні дослідження. За роки незалежності в Україні немає жодного позитивного досвіду успішної реформи, починаючи від приватизації й закінчуючи державними закупівлями.

Отже, для організації земельного ринку в країні слід вирішити ряд неузгодженостей щодо вищезначених питань, а вже потім впроваджувати масштабний обіг земель.

На нашу думку, трансформаційні процеси варто розпочати з чіткого й прозорого законодавчого врегулювання земельного законодавства, визначення кваліфікаційних вимог, професійного рівня, досвіду роботи на землі, проживання в сільській місцевості, фахової освіти тощо.

За останніми даними, близько 20% селян готові з багатьох причин продати свою землю. У цьому разі слід забезпечити першочерговість викупу земельних ділянок державою. Для цього пропонуємо створити державний фермерський банк, який даватиме кредити і фермерам, і місцевій громаді під 3–5%. Громада скуповує у таких селян паї за ринковою ціною, а потім накопичені масиви виставляє на конкурс зі своїми умовами.

За сучасних умов виставлення на ринок величезних площ державних земель, як пропонують деякі реформатори, можливе лише в тому випадку, якщо ділянки будуть розподілені виключно між селянами–організаторами малих сімейних ферм.

На наше переконання, ключову глобальну проблему сьогодення – подолання масового безробіття на селі та кардинальне підвищення трудової активності сільських жителів, значною мірою вирішать саме малі форми виробництва – сімейні фермерські господарства. Тому саме в цьому напрямку повинна відбуватися трансформація земельних відносин.

Як переконує багаторічний світовий досвід, суттєве підвищення зайнятості сільського населення за рахунок реалізації його підприємницького потенціалу як власників сімейних фермерських господарств ефективно сприятиме раціональному врегулюванню земельних відносин на селі. За умов успішної активізації сімейного фермерства в Україні запрацює механізм потужного стимулювання власників земельних ділянок до ефективного їх використання.

Усвідомлюючи наявність чітких переваг ведення господарської діяльності на власній землі, дрібний фермер не буде зацікавлений у частковому чи повному відчуженні свого наділу. В свідомості власника земельної ділянки її продаж з метою швидкої наживи буде менш привабливим та економічно вигідним, ніж організація сімейної ферми та здійснення господарської діяльності на перспективу.

Саме таким чином, виступаючи фундаментом побудови нової структурної аграрної політики та ринкових відносин в аграрному секторі економіки, земельні відносини можуть ефективно забезпечити соціальний захист сільського населення.

На наш погляд, на цьому шляху більш ефективно й комплексно вирішуватимуться питання соціальної відповідальності агробізнесу, збереження сільського укладу й розвиток сільської поселенської мережі загалом. Важливо зазначити, що в цьому дуже чутливому питанні особливу увагу слід приділити системі оподаткування для агропідприємств різного масштабу.

На наше переконання, важливо дотримувати диференційований підхід до господарств залежно від їх розміру. На великі господарства (зокрема агрохолдинги), що мають в обробітку великі масиви сільськогосподарських угідь, має поширюватися загальна система оподаткування без можливості отримання державної (прямої чи непрямої) підтримки та податкових пільг і відшкодувань.

Середні за розміром господарства повинні мати можливість вибору спрощеного режиму оподаткування на основі зручного, простого і звичного фіксованого податку й особливого способу перерахування та використання ПДВ.

Малі сільськогосподарські підприємства (перш за все сімейні ферми) мають бути єдиними об'єктами бюджетної підтримки й оплачувати лише податок на землю.

Висновки. В Україні найбільш чутливою проблемою є найнижчий в Європі рівень заробітної плати та пенсій, реальне та приховане безробіття, особливо на селі. Це породжує соціальну напругу, провокує протестні настрої, активізує деструктивні акції.

Шлях до кардинального вирішення проблеми полягає в глибинній трансформації економіки АПК. Її радикальна структурна

перебудова на користь мільйонів малих сімейних ферм стане величезним резервом нарощування зайнятості, виробництва життєво необхідних продуктів харчування, збереження сільської поселенської мережі, сталого розвитку територій, формування середнього класу на селі, поштовхом для розвитку сільського машинобудування і т.д.

З урахуванням світового досвіду такі дрібні виробники обов'язково будуть кооперуватись, об'єднувати зусилля для оптимізації витрат, нарощувати прибутки за рахунок переробки вирощеного, збільшувати виробництво екологічно чистої продукції.

У свою чергу, саме такі продукти з високою доданою вартістю й найкращої якості користуються підвищеним попитом на світових ринках, даючи додаткові прибутки фермеру, а державі – валютні надходження.

Україна повинна йти саме таким, успішно апробованим у світі шляхом. Найкращі вітчизняні аграрні господарства, зокрема «Аг-

роекологія», це вже давно і переконливо демонструють. Саме через трансформацію форм господарювання на користь дрібного сімейного фермерства може ефективно працювати механізм капіталізації земель. Це може бути вдалим масштабним пілотним проектом для всіх регіонів країни. З цією метою пропонується вийти на земельний ринок із наділами державної власності.

Важливим стимулом для розвитку малого сімейного фермерства є сприятлива податкова система. У нинішніх умовах для таких господарств будуть доцільними спрощений механізм у вигляді лише податку на землю, а також бюджетна дотація для започаткування підприємницької діяльності, малої механізації, придбання поголів'я тощо. У свою чергу великі господарства, що давно і стабільно функціонують, повинні бути на загальній системі оподаткування, отримуючи при цьому експортний ПДВ лише від реалізації власної продукції, бажано переробленої.

Список використаних джерел

1. "Батьківщина" – Всеукраїнське Селянське Віче 29.10.2016. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=vHfsXqh1ITg>.
2. Зберегти не можна скасувати: що говорили на парламентських слуханнях щодо ринку землі // Agravery. – Режим доступу : <http://agravery.com/uk/posts/show/zberegiti-ne-mozna-skasuvati-so-govorili-na-parlamentskih-sluhannah-sodo-rinku-zemli/>.
3. Івченко В. Без трансформації аграрного устрою продаж землі неможливий / В. Івченко // Лівий берег. Інтернет-видання. – Режим доступу : http://lb.ua/blog/vadym_ivchenko/345024_bez_transformatsii_agrarnogo_ustroyu.html.
4. Івченко Вадим. Малі та середні фермери залишилися без підтримки / Вадим Івченко // Депутатський контроль. Офіційний веб-сайт: <http://depcontrol.org/vadim-ivchenko-mali-ta-seredni-fermeri-zalishilisya-bez-pidtrimki/>.
5. Кириленко І. Г. Перспективи вітчизняного АПК в світлі прогнозів світового ринку продовольства / І. Г. Кириленко, В.В. Дем'янчук // Економіка АПК. – 2015. – № 1. – С. 21.
6. Кириленко І. Г. Структурні реформи на селі: світовий досвід, українські реалії / І. Г. Кириленко, В.С. Івченко // Економіка АПК. – 2016. – № 2. – С. 6.
7. Матеріали XXVI з'їзду Асоціації фермерів та приватних землевласників України від 24 лютого 2016 р. – К., 2015. – 48 с.
8. Особенности производства молока в Германии. Latifundist. Национальный агропортал. – Режим доступу : <http://latifundist.com/blog/read/13-osobennosti-proizvodstva-moloka-v-germanii>.
9. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств) // Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58748.
10. Сільське господарство України. Статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України, 2016. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
11. Як «Батьківщина» Всеукраїнське селянське віче зібрала // Agropolit.(інтернет-видання). – Режим доступу : <https://agropolit.com/blog/164-yak-batkivschina-vseukrayinske-selyanske-viche-zibrala>.
12. Agriculture, forestry and fishery statistics pocketbook. Family farming in the EU [el. res.] / Av.in.: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics.
13. Farm accounting data network [el. res.] / European Commission. Agriculture and rural development. – Av.in. : <http://ec.europa.eu/agriculture/rica>.
14. Graeub B. The State of Family Farms in the World [el. res.] / B. Graeub, M. Chappell, H. Wittman and others // Food and Agriculture Organization of the United Nations. – Elsevier Ltd. – 2016. – Av.in.: <http://dx.doi.org/10.1016/j.worlddev.2015.05.012>.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2017 р.

Фахове рецензування: 16.02.2017 р.

* * *